
ПАМ'ЯТІ ВІТАЛІЯ МИХАЙЛОВИЧА ЗУБАРА

---

20 березня 2009 р. на 60-му році передчасно у розквіті творчих сил пішов із життя відомий український вчений — археолог та історик-антикознавець, доктор історичних наук, провідний науковий співробітник відділу античної археології Інституту археології НАН України, відповідальний секретар журналу «Археологія», професор Національного університету «Києво-Могилянська академія», знаний дослідник Херсонеса Таврійського, великий працелюб Віталій Михайлович Зубар. Загалом за 32 роки його наукової діяльності опубліковано одноосібно та у співавторстві близько 30-и наукових і науково-популярних монографій, а також понад 350 статей, розділів у колективних працях та публікацій.

Майбутній вчений народився 5 лютого 1950 р. в сім'ї педагогів у м. Харків. Ще навчаючись у школі, він зацікавився археологією, під час літніх канікул брав участь у розкопках Боспорської експедиції В.Ф. Гайдукевича, а в період усіх студентських канікул — Херсонеса. У 1972 р. з відзнакою закінчив історичний факультет Харківського державного університету і одразу був призначений на посаду завідувача відділу Харківського історичного музею. Однак насамперед він прагнув займатися науковою роботою. Тому наступного року вступив до аспірантури при Інституті археології АН України. Після її закінчення безперервно працював у цьому Інституті: з 1976 р. — молодшим науковим співробітником, з 1983 р. — старшим науковим співробітником, а з 1993 р. постійно займав посаду провідного наукового співробітника. У 1990 р. йому було присвоєно наукове звання старшого наукового співробітника.

Працюючи в Інституті археології, Віталій Михайлович захистив дисертації за темами: «Некрополь Херсонеса Таврійського I–IV ст. н. е.» на звання наукового ступеня кандидата історичних наук (1978 р.) і «Херсонес Таврійський та Римська імперія» — доктора історичних наук (1991 р.). Вже в першій монографії (1982), основу якої було покладено кандидатську дисертацію, на підставі конкретних матеріалів некрополя Херсонеса перших століть нової ери були зроблені важливі висновки про еконо-

мічний і культурний розвиток цього міста, етнічний і соціальний склад його населення, тісні взаємини з Римом.

Саме ці на той час маловивчені проблеми в значно ширшому обсязі як за тематикою і хронологією, так і географічними межами, лягли в основу подальших історичних і археологічних досліджень Віталія Михайловича. Детальному вивченню питань економічного і соціального розвитку Херсонеської держави протягом кінця V ст. до н. е. — V ст. н. е. було присвячено другу монографію вченого «Херсонес Таврический в античную эпоху» (1993). Аналіз численних джерел і дискусійних поглядів багатьох дослідників дали змогу розглянути майже одночасно і складний комплекс проблем херсонесько-римських контактів, і значний вплив імперії на населення Херсонеса, а разом з цим і всієї Таврики спочатку у докторській дисертації, яка згодом була видана окремою монографією «Херсонес Таврический и Римская империя. Очерки военно-политической истории» (1994). У монографії «Северный Понт и Римская империя (середина I в. до н. э. — первая половина VI в. н. э.)» (1998) В.М. Зубар розробив проблему тісних і водночас надзвичайно складних взаємин усіх античних держав Північного Причорномор'я (Тіри, Ольвії, Херсонеса, Боспорського царства) з Римською імперією, з одного боку, і населенням степової зони, з іншого.

Але значною мірою його увагу майже постійно привертала історія Херсонесу Таврійського у взаємодії з таврами, пізньоскіфським державним утворенням у Криму, сарматами, германцями і, звичайно, римською адміністрацією та римськими гарнізонами, динаміка і особливості їх розвитку. Ці питання неодноразово розглядалися автором у спеціальних статтях, знайшовши завершення у монографії «Херсонес Таврический и население Таврики в античную эпоху» (2004). Він послідовно відстоював концепцію відсутності таврів у складі громадян цього поліса та їхнього впливу на культуру і релігію херсонеситів.

В останні роки коло наукових інтересів В.М. Зубаря значно розширилося. Це насамперед знайшло прояв у книзі «Хора Херсонеса Таврического на Гераклеяском полуострове» (2007), де вперше розглянуто історію археологічного вивчення античних пам'яток в зазначеному регіоні впродовж майже двох останніх століть, поставлено низку принципових питань в аспекті сучасної методики та публікації всіх матеріалів з херсонеської хори. Очевидно, звернення до цієї теми стало стимулом до найшвидшого написання останньої фундаментальної монографії «Летопись археологических исследований Херсонеса – Херсона», в якій вперше в антикознавстві зібрано і детально охарактеризовано археологічні відкриття у Херсонесі та його околиці численних дослідників, їхні наукові праці і здобутки з кінця ХІХ до початку ХХІ ст. Автор вже не побачить цю книгу, але він все-таки встиг прочитати її верстку і надіслати до видавництва, де вона незабаром вийде з друку і, безперечно, зацікавить багатьох археологів.

Тільки завдяки ініціативі, енергійній і організаторській діяльності В.М. Зубаря, попри всі фінансові й видавничі труднощі, за його редакцією було вперше видано два перші томи академічного чотиритомного видання, написаних у співпраці з іншими авторами: «Херсонес Таврический в третьей четверти VI – середине I вв. до н. э. Очерки истории и культуры» (2005) та «Херсонес Таврический в середине I в. до н. э. – VI в. н. э. Очерки истории и культуры» (2004), які отримали схвальні відгуки російських та українських рецензентів. У них йому належить більша частина важливих розділів про головні етапи історичного розвитку Херсонеської держави, відносини з варварським населенням Таврики, основні тенденції економічного розвитку, а також про соціальний та етнічний склад населення, релігійні та по-

ховальні культури, проникнення та утвердження християнства тощо. Щодо останнього, то слід відзначити, що проблема християнського релігійного світогляду населення Херсонесу та Боспорського царства, основні літературні, епіграфічні та археологічні джерела його вивчення теж становила один із напрямів наукової діяльності вченого, про що свідчать наукові та науково-популярні книги: «Херсонес Таврический и распространение христианства на Руси» (1988, з Ю.В. Павленком); «От язычества к христианству. Начальный этап проникновения и утверждения христианства на юге Украины (вторая половина III – первая половина VI в.)» (2000, з А.І. Хворостяним); «У истоков христианства в Юго-Западной Таврике: эпоха и вера» (2005, з С.Б. Сорочаном), а також статті та окремі розділи в колективних монографіях.

Про жодне з понтійських античних міст не опубліковано стільки науково-популярних книг, як про Херсонес за останнє десятиліття. Одним із головних авторів і ініціаторів їх видання був В.М. Зубар. Це – «Жизнь и гибель Херсонеса» (2000, співавтори: С.Б. Сорочан і Л.В. Марченко); «Херсонес–Херсон–Корсунь» (2003, ті само); «Таврика и Римская империя» (2004); «Боги и герои античного Херсонеса» (2005).

Окрім Херсонеса, значну увагу приділяв В.М. Зубар розгляду різних аспектів історії Боспорського царства, Ольвії та Тіри не лише у монографіях «Боспор Киммерийский в античную эпоху. Очерки социально-экономической истории» (2006, співавт. В.М. Зінько) і «Северо-Западное Причерноморье в античную эпоху. Основные тенденции социально-экономического развития» (2007, співавт. Н.О. Сон), але й у статтях та науково-популярних книгах. Вчений також написав важливі розділи до колективних фундаментальних праць Інституту археології «Давня історія України» (1998, т. 2) й «Історія культури давнього населення України» (2001, т. 1). Одночасно чимало уваги він приділяв публікації новознайдених латинських написів з Ольвії та Херсонеса, став одним з головних авторів ще не виданого зводу латинських написів античних держав Північного Причорномор'я.

Варту особливо зазначити, що для всіх наукових праць Віталія Михайловича характерні надзвичайно великі списки використаної літератури, що, в свою чергу, вказує на те, що йому важливо було знати і вказати всі відомі дослідження з того чи іншого питання, а разом з тим і точки зору інших учених, які він або сприймав, або ж, навпаки, рішуче відкидав, вислов-

люючи власні погляди та гіпотези. Питання історії, економіки, соціально-етнічної структури античних північно-понтійських держав він розглядав не ізольовано від розвитку античної цивілізації, а у взаємозв'язку з численними давньогрецькими полісами, головними центрами Римської імперії та варварським світом.

Виходячи з названих праць видно, що в центрі наукової діяльності Віталія Михайловича перебували насамперед проблемні історичні питання та нові епіграфічні пам'ятки. Порівняно менше він займався безпосередньо археологічними дослідженнями. В 1976–1980 рр. він брав участь у роботі новобудовних археологічних експедицій на півдні України; в 1975, 1980–1988 рр. керував розкопками некрополя Херсонеса перших ст. н. е. та у 1990 р. розвідками у Південно-Західному Криму. Пізніше у складі об'єднаної експедиції брав участь у розкопках римської цитаделі Херсонеса. У березні цього року його було призначено керівником Керченської комплексної археологічної експедиції, організацією якої він почав активно займатися.

В.М. Зубар неодноразово представляв українську античну археологію на міжнародних конференціях, публікував свої статті в численних зарубіжних журналах і збірках наукових праць, підтримував широкі наукові контакти з іноземними вченими. З 1988 р. він був відповідальним секретарем основного наукового видання Інституту археології – журналу «Археологія», а також входив до редакційних колегій різних наукових журналів та видань. Тривалий час був членом Вченої ради та спецради

із захисту докторських дисертацій ІА НАНУ. Останні п'ять років був експертом ВАК за спеціальністю археологія.

Останнє десятиліття свого життя Віталій Михайлович, окрім наукової та науково-організаційної роботи, за сумісництвом займався педагогічною діяльністю. Він працював на посаді професора у Національному університеті «Києво-Могилянська академія» на кафедрі історії магістерської програми «Археологія та давня історія України», де читав кілька навчальних курсів, головним з яких був «Антична цивілізація Північного Надчорномор'я». В.М. Зубар є співавтором курсу лекцій «Археологія України» (2005), навчальних посібників для вузів та середньої школи, а також автором навчально-методичних програм. Він був науковим керівником трьох дисертантів, які успішно захистилися.

Осягнути весь спектр проблем та конкретних питань, які тією чи іншою мірою розглядав В.М. Зубар у численних монографіях та статтях, наразі просто неможливо. Його наукова спадщина вже сама по собі заслуговує окремого історіографічного дослідження. Він належав до когорти вчених, наділених великою працьовитістю, різнобічністю інтересів, виключною сумлінністю та вимогливістю до праць своїх колег і учнів. Його девіз: «Labor est etiam ipse voluptas» – «Праця вже сама по собі – насолода». Світла пам'ять про Віталія Михайловича Зубаря залишиться з тими, хто його знав і вчився у нього, спілкувався з ним і працював.

Колектив Інституту археології НАН України